

Criticism and review of rhetorical subjects in *Majmu'e-ye-Latayef-va-Safine-ye-Zarayef*

Omid Shahmoradi*

Mohammad jafar Yahaghi**

Arif Naushahi***

Abstract

Currently, one of the most significant areas of literary studies is to assess, review and criticize of various rhetorical work from different viewpoints; such studies is more remarkable especially when performed on older literary texts with critical-thinking view. "Majmu'e-ye-Latayef-va-Safine-ye-Zarayef" poem ontology compiled by "Saif-e-Jam-e-Heravi", one of the most ancient rhetorical text from the late eight and early nine AH centuries, is written in the Indian subcontinent. The study of rhetorical subjects in "Majmu'e-ye-Latayef ", considering its history, provides outlook on rhetoric's history and development, especially in the Indian subcontinent; hence, this paper inspects this work from innovations, impressionability and imitation viewpoints as well as its importance from rhetoric perspective.

The innovation of "Saif-e-Jam" in this poem ontology are as follows: personal terminology for rhetoric concepts, critique of his precedent poets' poems, novel classifications, and new examples. Additionally, he gathered poems from both famous and less known Indian subcontinent poets, hence his ontology could be the only reference for several poets, especially the less knows or unknown ones. Such innovations has extolled the merits of his ontology beyond a merely imitation work.

To specifically clarify imitations of "Majmu'e-ye-Latayef ", this work is compared against other precedent predominantly rhetorical texts. This comparison reveals that "Saif-e-Jam-e-Heravi" have adopted various sections of his poem ontology from different references without mentioning their titles and authors; several of such

* Ph. D. Student of Persian Language and Literature, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran

** Professor of Persian language and literature, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran
mgayahaghi@yahoo.co.uk

*** Retired Professor of Persian Language and Literature, Government Gordon College, Rawalpindi, Pakistan

Received: 02/07/2019

Accepted: 14/08/2019

references are as follows: Rashid-e-Vatvat's "Hadayegh-ul-Sehr" (divisions and examples), Jajarmi's "Munes-ul-Ahrar" and Kalati's "Munes-ul-Ahrar"(classification and poem samples), Amir Khosrow's "Eijaz-e-Khosrawi" and "Dibache-ye-Divan-e-Ghorrat-ul-Kamal"(definitions and examples created by Amir Khosrow), Khatib-e-Qazvini's "Al-Eizah-fi-Olum"(definitions), and Taftazani's "Al-Motawwal" (definitions).

Furthermore, this work reviews and criticizes errors and mistakes of this ontology's rhetoric section in definitions, examples, and classification areas. "Saif-e-Jam-e-Heravi" have intended to collect an ontology and just exploit rhetoric viewpoint for classification of the gathered poems under separate sections; hence, he have mentioned incorrect examples for a given literary figure of speech or even have called one specific figure of speech under different names or labels (e.g., "tarh-e horuf" /lipogram and "hazf-e horuf"/ elision are identical).

Keywords: rhetoric, adoption, Saif-e-Jam-e-Heravi, Majmu'e-ye-Latayef-va-Safine-ye-Zarayef.

References

- Abedi, Amir-Hasan (1985). *Majmu'e-ye Latayef va Safine-ye Zarayef*, Bayaz: 5th year, No 1-2, p. 1-20.
- Al- Khatib Qazvini, Jalal ad-Din Muhammad (1923). *Talkhis ol-Meftah*, Salim Nasr ol-Lah Daghar (emend.), Beirut.
- ----- (2002). *Al-Izah fi Olum el-Balagha; al- Ma'ani & al-Bayan & al-Badi'*, Ibrahim Shams ad-Din (emend.). Beirut: Dar al-Kotob ol-Elmiya.
- Amir Khosrow, Khosrow ibn Mahmud (1876). *E'jaz Khosrawi*, 3rd vol. Lucknow: Munshi Newal Kishore press.
- ----- (1975). *Dibache-ye Divan Ghorrat ol-Kamal*, Seyyed Vazir ol-Hasan Abedi (Emend.). Lahore: National Committee for 700th anniversary of Amir Khosrow.
- *Fotuhi, Mahmud* (2006). *Literary Critique in Hindi Style*, 2nd ed. Tehran: Sokhan press.
- Hosseini Neyshaburi, Ata ol-Lah ibn Mahmud (2005). *Badaye ol-Sanaye'*, Rahim Mosalmaniyan Ghobadiyani (emend.). Tehran: Dr. Mahmud Afshar's Foundation press.
- Jajarmi, Muhammad ibn Badr al-Din (1958). *Munes ol-Ahrar fi Daqa'eq ol-Ash'ar*, Mir-Saleh Tabibi (emend.), 1st vol. Tehran: Ettihad press.
- ----- (1971). *Munes ol-Ahrar fi Daqa'eq ol-Ash'ar*, Mir-Saleh Tabibi (emend.), 2nd vol. Tehran: National Works' Association.

-
- Kalati Isfahani, Ahmad ibn Muhammad. *Munes ol-Ahrar fi Daqa'eq ol-Ash'ar*, Microfilm Belong to Tehran University, No 3787.
 - Naushahi, Arif (1999). Majmu'e-ye Latayef va Safine-ye Zarayef: an Ancient Resource for Persian Poetry and Literary Figures of speech, *Ma'aref*, 16th year, No 1 (continuous 46), p. 50-65.
 - ----- (2000). Chapter on Music in Majmu'e-ye Latayef va Safine-ye Zarayef, *Ma'aref*, 17th year, No 2, p. 135-140.
 - ----- (2002A). Majmu'e-ye Latayef va Safine-ye Zarayef, *Encyclopedia of Persian Literature*, No 3, p. 879-880.
 - ----- (2002B). Jame 'as-Sanaye val-Awzan one of the Ancient Persian Resources in Rhetoric Subjects and Poem Stylistic, *Ma'aref*, NO 55, P. 36-49
 - Nazir Ahmad (1991). *Hafez's Ghazals Based on Majmu'e-ye Latayef va Safine-ye Zarayef*. New Delhi: Cultural Center of the I.R. Iran.
 - ----- (2015). Some Poets of Firuz Shah Tughlaq's period, Shiva Amir-Hodayi (Trans.), *persian academy's newsletter*, No 4, p. 347-377.
 - Qazwini, muhammad (2009). *Qazwini's Notes*, Iraj Afshar (Ed.), Tehran: University of Tehran Press.
 - Raduyani, Muhammad ibn Omar (2001). *Tarjoman ol-Balaghah*, Ahmad Atash (emend.), Towfiq Sobhani & Ismail Hakemi (Trans & Intro.), Tehran: Society for the Appreciation of Cultural Works and Dignitaries.
 - Saif Jam Heravi. *Majmu'e-ye Latayef va Safine-ye Zarayef*, Manuscript, London: The British Library. No or 4110.
 - ----- . *Majmu'e-ye Latayef va Safine-ye Zarayef*, Manuscript, Kabul: National Archives of Afghanistan. No 14.761.
 - ----- . *Jame 'as-Sanaye val-Awzan*, Manuscript, Tehran: Central Library of Tehran University, No 8453.
 - Sakkaki, Abi Yaqub Yusof (1987). *Meftah ol-Olum*, Naeim Zarzur (emend.), 2nd ed. Beirut: Dar al-Kotob ol-Elmiya.
 - Shahmoradi, Omid, Yahaghi, Mohammad-jafar. & Naushahi, Arif. (1398). Criticism of Arafat-ul-Asheghin based on Majmue-ye-Lataef-va-Safine-ye-Zaraef, *textual criticism of Persian literature*, 55th year, new series, Vol 11th, Issue 3rd - (continuous 43), P. 25-41.
 - Shamisa, Sirus (2004). *A new look at Rhetoric*, 3rd ed. Tehran: Mitra press.
 - Shams Qeys, Muhammad ibn Qeys (2009). *Al-Mo'jam fi Ma'ayir Ash'ar el-Ajam*, Muhammad Abd ol-Vahhab Qazvini (emend.), Modarres razawi (re-emend.), Sirus Shamisa (re-emend.). Tehran: 'Elm press
 - Taftazani, Sa'd ad-Din Mas'ud (2013). *Al-Motawwal (Explanatoin of Talkhis Meftah ol-Olum)*, Abd ol-Hamid Handawi (emend.), 3rd ed. Beirut: Dar al-Kotob ol-Elmiyah

- Vahid, Fozia (2011). *A Critical Study of the First Volum of Majmua-e Lataef wa Safina-e- Zarayef by Saif Jam Haravi* (Doctoral dissertation, Aligarh Muslim University, India).
Retrieved from <http://shodhganga.inflibnet.ac.in/handle/10603/57125>.
- ----- (2014). *Collection of Newly Found poems Indian and Iranian Poets, Aligarh: Meshkat Prantres.*
- Vatvat, Rashid ad-Din (1983). *Hadayeq os-Sehr fi Daqayeq osh-She'r*, Abbas Iqbal (emend.), Tehran: Sana'ei press.

نقد و بررسی مباحث بلاغی در مجموعه لطایف و سفینه ظرایف

امید شاه‌مرادی*، محمدجعفر یاحقی** و عارف نوشاهی***

چکیده

امروزه یکی از مهم‌ترین حوزه‌های مطالعات ادبی، نقد و بررسی آثار بلاغی از منظرهای مختلف است؛ این‌گونه مطالعات، به‌خصوص زمانی که روی آثار کهن‌تر و با دیدی انتقادی انجام شود، اهمیتی دوچندان می‌یابد. مجموعه لطایف و سفینه ظرایف تألیف سیف جام هروی، یکی از کهن‌ترین منابع بلاغت فارسی است که در سده‌های هشتم و نهم در شبه‌قاره تدوین شده است. بررسی مباحث بلاغی در مجموعه لطایف با توجه به قدمت آن، برای ترسیم چشم‌اندازی از تاریخ بلاغت و روند تطور آن به‌ویژه در شبه‌قاره، اهمیت خاصی دارد؛ به این منظور، در این مقاله سعی شده است میزان نوآوری، تأثیرپذیری و همچنین اهمیت این اثر از منظر بلاغت بررسی شود. پس از مقایسه مجموعه لطایف با منابع عمدتاً بلاغی پیش از آن، روشن شد سیف جام در تدوین بخش بلاغت مجموعه لطایف، از منابع مختلف، بدون ذکر منبع و نام نویسندگان آنها، اقتباس کرده که به نمونه‌هایی از آن اشاره خواهد شد. همچنین در این پژوهش، برخی از اشتباهات بخش بلاغت مجموعه لطایف، در سه حوزه تعریف، مثال و تقسیم‌بندی، نقد و بررسی شده است؛ در پایان نیز، به برخی از نوآوری‌های مجموعه لطایف از قبیل اصطلاح‌سازی برای مفاهیم بلاغی، نقد شعر شاعران گذشته، تقسیم‌بندی‌های تازه و مثال‌های نو اشاره می‌شود.

کلید واژه‌ها: بلاغت، تأثیرپذیری، سیف جام هروی، مجموعه لطایف و سفینه ظرایف.

۱. مقدمه

مجموعه لطایف و سفینه ظرایف تألیف سیف جام هروی، یکی از مهم‌ترین و کهن‌ترین سفینه‌های شعری است که تدوین آن در زمان سلطنت فیروزشاه تغلق (حک: ۷۵۲ - ۷۹۰ ق)، در شبه‌قاره آغاز شده و به احتمال تا سال ۸۰۳ ق به طول انجامیده است (← نذیر احمد، ۱۳۹۴: ۳۴۸). این اثر، براساس صنایع «لفظی» و «معنایی» در صد و یک قسم، به همراه شواهد شعری فراوان از سخنوران پیشین و هم‌روزگار مؤلف تدوین شده است؛ این صد و یک قسم، از «توحید باری تعالی» آغاز و به «لغز و معما» ختم می‌شود. از این اثر، تاکنون دو نسخه در کتابخانه‌های جهان شناسایی شده است: ۱) نسخه لندن در ۴۷ برگ، محفوظ در کتابخانه بریتانیا، ۲) نسخه کابل در ۴۱۰ برگ، محفوظ در آرشیو ملی افغانستان (برای جزئیات بیشتر ← نوشاهی،

o.shahmoradi1988@yahoo.com

* دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران

mgyahaghi@yahoo.co.uk

** استاد گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران (مسئول مکاتبات)

arifnaushahi@gmail.com

*** استاد بازنشسته گروه زبان و ادبیات فارسی کالج دولتی گوردون، راولپندی، پاکستان

تاریخ وصول: ۱۳۹۸/۴/۱۱ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۵/۲۳

۱۳۷۸: ۵۲ - ۵۳). مجموعه لطایف، سفینه‌ای شعری است که مبنای تبویب آن صنایع بدیعی، بیانی، مباحث عروضی و حتی قالب‌های شعری است؛ این اثر، همانند اثر دیگر سیف جام - جامع‌الصنایع والاوزان -، اثری بلاغی و کهن است که باتوجه‌به قدمت آن، می‌تواند در مطالعات تاریخ بلاغت و تطوّر آن به‌خصوص در شبه‌قاره در شبه قاره، مورد توجه قرار بگیرد. امروزه، یکی از مهم‌ترین حوزه‌های مطالعات ادبی، تحقیق در میزان تأثیر و تأثر آثار بلاغی از یکدیگر است که از دو جهت دارای اهمیت است: نخست اینکه، منبع یا منابع احتمالی یک اثر را مشخص می‌کند و در نتیجه تأثیر کتاب یا کتاب‌های خاصی را در یک حوزه تاریخی و جغرافیایی، بر آثار دیگر روشن می‌کند؛ دوم اینکه، اگر اثری دارای نوآوری باشد، این نوآوری‌ها را از لحاظ کمیت و کیفیت، بررسی و میزان اهمیت آن را آشکار می‌کند. در این پژوهش، سعی شده است مجموعه لطایف به‌عنوان منبعی کهن در تحقیقات بلاغی به‌خصوص در حوزه شبه‌قاره، از منظر میزان نوآوری یا تقلید آن، بررسی شود و در صورت تقلید از کتب پیشین، منبع یا منابع آن با ذکر شواهد معین شود.

پژوهش حاضر، در سه بخش کلی ارائه خواهد شد؛ در بخش نخست، به تأثیرپذیری مجموعه لطایف از منابع مختلف به‌خصوص کتب بلاغی اشاره می‌شود؛ در بخش دوم به برخی از اشتباهات مطرح‌شده در مجموعه لطایف، پرداخته خواهد شد و در پایان نیز میزان نوآوری‌های این اثر به بحث گذاشته می‌شود.

۱-۱. پیشینه پژوهش

درباره مجموعه لطایف، تا جایی که اطلاع داریم، پژوهش‌های زیر منتشر شده است. نذیر احمد (۱۹۹۱ م.)، یک قصیده به همراه صد و بیست و شش غزل حافظ را که در مجموعه لطایف آمده، به‌صورت کتابی مستقل منتشر کرده است. عارف نوشاهی (۱۳۷۹)، قسم موسیقی این اثر را چاپ کرده است. فوزیه وحید (۲۰۱۱ م.) شاعران کم‌شهرت نیمه اول مجموعه لطایف را در قالب رساله دکتری بر اساس نسخه لندن، به‌صورتی مغلوط در دانشگاه علی‌گه تصحیح کرده است؛ این رساله بعدها (۲۰۱۴ م.) در علی‌گه به‌صورت کتابی مستقل چاپ شده است. نذیر احمد (۱۳۹۴) همچنین، در مقاله‌ای چند شاعر کم‌شهرت عهد فیروزشاه تغلق را با تکیه بر مجموعه لطایف معرفی کرده است. عابدی (۱۹۸۵ م.)، با معرفی مختصر مجموعه لطایف، به اشعار نویافته این سفینه توجه کرده است. نوشاهی در جستاری دیگر (۱۳۸۱ الف)، به معرفی مجموعه لطایف پرداخته است؛ او در مقاله‌ای دیگر نیز (۱۳۷۸)، به‌صورت مفصل‌تر مجموعه لطایف را معرفی و فهرست ابواب و شاعران آن را ذکر کرده است. همچنین شاه‌مرادی و دیگران (۱۳۹۸)، با تکیه بر مجموعه لطایف، برخی از خطاها و اغلاط راه‌یافته به تذکره عرفات‌العاشقین را بررسی کرده‌اند.

از آنجاکه تاکنون هیچ تحقیقی درباره بلاغت مجموعه لطایف به‌صورت جامع و مستقل انجام نشده، این پژوهش بر آن است تا از چند منظر، جنبه‌های بلاغی این اثر را بررسی و نقد کند.

۲. بحث و بررسی

در این بخش از مقاله، نخست میزان تأثیرپذیری مجموعه لطایف از منابع دیگر، بررسی می‌شود و منابع متعدد تأثیرگذار بر آن، با ذکر شواهد روشن می‌شود، سپس، برخی از آرا و صنایع مطرح‌شده در مجموعه لطایف، نقد خواهد شد؛ در پایان نیز به برخی از نوآوری‌های این اثر اشاره شده است. گفتنی است تمامی موارد ارجاعی به مجموعه لطایف در این مقاله، نسخه محفوظ در کتابخانه بریتانیا خواهد بود.

۲-۱. بررسی تأثیرپذیری‌های مجموعه لطایف از آثار دیگر

۲-۱-۱. تأثیرپذیری از حدایق‌السحر

حدایق‌السحر، یکی از کهن‌ترین کتاب‌های بلاغت است که رشیدالدین وطواط، شاعر نامدار قرن ششم، آن را به فارسی نوشته است؛ این کتاب باتوجه‌به اهمیت نویسنده آن، همواره در کتب بلاغت پس از خود، تأثیرگذار بوده است. سیف جام

هروی یکی از کسانی است که در تدوین مجموعه لطایف، بیشترین بهره را از حدایق السحر برده است؛ او در بخش بدیع اثر خود، به صورت گسترده‌ای تعریف‌ها و مثال‌های حدایق السحر را گاه حتی به صورت لفظ به لفظ اقتباس کرده است^۱ که در ادامه برای روشن شدن مطلب، به تعدادی از این موارد اشاره خواهد شد.

مجموعه لطایف	حدایق السحر
<p>الف) «متزلزل: این صنعت چنان است که شاعر مدحی گوید که اگر از آن ترکیب یک حرف را اعراب بگردانی آن مدح هجو گردد. مثاله: [الله] مُعَذَّبُ الْكُفَّارِ وَ مُحَرَّقُهُم بِالنَّارِ؛ اگر ذال معذب و راء محرق را به کسر خوانی عین اسلام است و اگر نعوذ بالله منها به فتح گویی محض کفر و ضلالت باشد. نوع دیگر: اگر گویی فلان پیوسته در کارزار است اگر راء کارزار به سکون گویی وصف شجاعت و دلیری باشد و سخن مدح بود و اگر به کسر گویی وصف حال بد گردد و سخن ذم بود. مثاله شعر:</p> <p>رسول الله كَذِبُهُ الْأَعَادِي / فَوَيْلٌ لِّمَنْ وَبِلٌ لِّلْمُكَذَّبِ</p> <p>در این بیت [بیت] اگر ذال مکذب را به کسر خوانی مدح رسول علیه السلام شود و اگر به فتح گویی ذم گردد، عیاذا بالله منها. مصراع: «سخن هر سری را کند تاج دار» در این مصراع اگر جیم تاج به سکون گویی سخن مدح بود و اگر به کسر گویی ذم گردد» برگ «۱۹۴ پ».</p>	<p>الف) «المتزلزل: این صنعت چنان باشد که دبیر یا شاعر در سخن لفظی آرد که اگر از آن لفظ یک حرف را اعراب بگردانی از مدح به هجو شود؛ مثالش: اللهُ مُعَذَّبُ الْكُفَّارِ وَ مُحَرَّقُهُم فِي النَّارِ. اگر در این حرکت ذال معذب و راء محرق به کسر گویی عین اسلام است و اگر به فتح خوانی و حاشا کفر محض است. مثال دیگر: فلان در کارزار است، اگر راء کارزار به سکون گویی وصف شجاعت است و مدح بود و اگر به کسر گویی وصف حال بد گردد و ذم بود. مثال از شعر تازی مر است:</p> <p>رَسُولُ اللَّهِ كَذِبُهُ الْأَعَادِي / فَوَيْلٌ لِّمَنْ وَبِلٌ لِّلْمُكَذَّبِ</p> <p>در این بیت اگر ذال مکذب به کسر گویی مدح رسول بود و اگر به فتح گویی عیاذا بالله کفر شود. پارسی شاعر گوید: «سخن هر سری را کند تاج دار» در این مصراع جیم تاج اگر به سکون گویی مدح بود و اگر به کسر گویی ذم باشد» (وطواط، ۱۳۶۲: ۷۸-۷۹).</p>
<p>ب) «متضاد^۲: این صنعت چنان باشد که دبیر یا شاعر در نثر یا در نظم الفاظی آرد که ضد یکدیگر باشد چون حارّ و بارد و نور و ظلمت و درشت و نرم و سیاه و سپید. و این را خلیل احمد مطابقه خوانده است. مثال از قرآن مجید: «فَأَمَّا مَنْ أَعْطَى وَ اتَّقَى وَ صَدَقَ بِالْحُسْنَى فَسَنُيَسِّرُهُ لِلْيُسْرَى» تا «لِلْعُسْرَى» در اینجا عطا و بخل و تصدیق و تکذیب و عسر و یسر جمع است و هریکی از این الفاظ ضد قرین خویش است؛ چنانچه «قُلِ اللَّهُمَّ» تا آخر. مثاله: «إِنِّكُمْ لَتَقْلُونَ عِنْدَ الطَّمَعِ وَ تَكْتُرُونَ عِنْدَ الْفِرَاحِ». مثاله از رباعی:</p> <p>پدیدار است عدل و ظلم پنهان / مخالف اندک و ناصح فراوان» برگ «۱۹۸ پ»</p>	<p>ب) «المتضاد: پارسی ضد آخشیج باشد. این صنعت چنان باشد که دبیر یا شاعر در نثر و نظم الفاظی آرد که ضد یکدیگر باشد چون حارّ و بارد، نور و ظلمت، درشت و نرم، سیاه و سپید و این را خلیل احمد مطابقه خوانده است. مثالش «فَأَمَّا مَنْ أَعْطَى وَ اتَّقَى وَ صَدَقَ بِالْحُسْنَى فَسَنُيَسِّرُهُ لِلْيُسْرَى وَ أَمَّا مَنْ بَخَلَ وَ اسْتَغْنَى وَ كَذَّبَ بِالْحُسْنَى فَسَنُيَسِّرُهُ لِلْعُسْرَى» در اینجا عطا و بخل و تصدیق و تکذیب و یسر و عسر جمع است و هریک از این الفاظ ضد قرین خویش است؛ دیگر: «قُلِ اللَّهُمَّ... شَيْئٌ قَدِيرٌ» الی آخر... مثال از قول نبوی صلوات الله علیه: «إِنِّكُمْ لَتَقْلُونَ عِنْدَ الْفِرَاحِ وَ تَكْتُرُونَ عِنْدَ الطَّمَعِ... قمری گوید:</p> <p>«پدیدار است عدل و ظلم پنهان / مخالف اندک و ناصح فراوان...» (همان: ۲۴-۲۵).</p>
<p>پ) «استعارت: این صنعت استعارت به اصطلاح لغوی چیزی عاریت خواستن باشد و این صنعت چنان باشد که لفظی را معنی تحقیقی باشد، پس دبیر یا شاعر آن لفظ را به هنگام ترکیب از آن معنی تحقیقی نقل کند و به جای دیگر بر سبیل عاریت به کار بندد و این صنعت در همه زبان‌ها بسیار آمده است؛ چنانچه دبیران نویسند که ید شفقت بر سر فلان گستراند و دامن عفو بر گناهان او پوشانند و جای دیگر در ترجیح اشغال دنیاوی از بیکاری گویند: مصراع: خاک عمل از عنبر معزولی به...» برگ «۱۸۷ ر».</p>	<p>پ) «الاستعارة: معنی استعارت چیزی عاریت خواستن باشد و این صنعت چنان باشد که لفظی را معنی باشد حقیقی، پس دبیر یا شاعر آن لفظ را از آن معنی حقیقی نقل کند و به جای دیگر بر سبیل عاریت به کار بندد و این صنعت در همه زبان‌ها بسیار است... مثال از نثر پارسی: باید که سایه شفقت فلان بر سر فلان گستراند و دامن عفو بر گناهان او پوشانند... مثال دیگر: خاک عمل از عنبر معزولی به» (همان: ۲۸-۳۰).</p>

(برای مثال‌های بیشتر ← برگ‌های «۱۶۳ پ» ذیل «ترصیع»، «۱۶۷ پ» ذیل «ردالعجز الی الصّدر»، «۲۰۱ پ» ذیل «حسن‌التخلص» و مقایسه آنها با حدایق‌السّحر ذیل همین صنایع).

- و گاهی اقتباس‌های او را می‌توان، تنها در حوزه تعریف و توضیح صنایع مشاهده کرد؛ مانند:

مجموعه لطایف	حدایق‌السّحر
«ملمّع: این صنعت چنان باشد که شاعر یک مصراع به تازی گوید و یکی به پارسی و روا بود که یک بیت به تازی و یک بیت به پارسی گوید ^۴ و یا دو بیت به تازی و دو بیت به پارسی و یا ده بیت به تازی و ده به پارسی...» برگ «۱۶۵ پ».	«الملمّع: این صنعت چنان باشد که یک مصراع تازی و یکی پارسی و روا بود که یک بیت تازی و یکی پارسی و یا دو بیت تازی و دو پارسی و یا ده بیت تازی و ده پارسی بیاورند...» (وطواط، ۱۳۶۲: ۶۳).

(برای مثال‌های بیشتر ← «۱۹۴ ر» ذیل «استدراک»، «۱۸۹ پ» ذیل «تصحیف» و مقایسه آنها با حدایق‌السّحر ذیل همین صنایع).

- و گاهی، تنها به مثال‌های حدایق‌السّحر اکتفا شده است؛ مانند مثال زیر ذیل صنعت «ایهام»:

مجموعه لطایف	حدایق‌السّحر
«... انباری شاعر رحم‌الله در بازار ترمذ می‌گذشت، بر پسر طبّاحی نظر افتاد، به چشم وی خوش آمد؛ در حال این بیت بگفت؛ بیت: آن کودک طبّاح بدان چندان نان/ آخر به لبی مرا ندارد مهمان یعنی لفظ لب چون مردم بشنود، پندارد که لب نان خواسته است و مراد شاعر لب کودک است و انباری را از این لطایف بسیار افتاده‌است» برگ «۱۶۴ ر».	«... و من وقتی به ترمذ بودم، انباری شاعر پیوست به نزدیک من بودی و گفته‌های خود بر من عرض کردی و از صلاح و فساد آن پرسیدی؛ روزی در بازار نشسته بود پسری طبّاح بر او بگذشت و او را به چشم خوش آمد و این بیت در معنی او بگفت؛ شعر: آن کودک طبّاح بر آن چندان نان/ ما را به لبی نمی‌دارد مهمان حالی با من بگفت و نام این صنعت پرسید او را بیاموختم و غرض از این لبی است که چون بشنوند پندارند که لب نان خواسته است و مراد او خود لب کودک است و انباری را از این بسیار درافتادی از راه طبع نه از راه علم» (وطواط، ۱۳۶۲: ۴۱-۴۲).

(برای مثال‌های بیشتر ← برگ‌های «۱۵۳ ر» ذیل «مدوّرات»، «۱۸۴ ر» ذیل «تعجب»، «۲۱۷ پ» ذیل «موصّل» و مقایسه آن با همین صنایع در حدایق‌السّحر).

- سیف جام گاهی با لفظ‌پردازی‌های بی‌دلیل، مثال‌هایی را که از حدایق‌السّحر اقتباس کرده، خواسته است از آن خود بکند؛ مانند نمونه زیر:

مجموعه لطایف	حدایق‌السّحر
«تضمین مزدوج: این صنعت [چنان بود] که [دبیر یا شاعر] بعد حدود اسجاع و قوافی در اثنای قرائن یا ابیات دو لفظ مزدوج یا بیشتر آرد که در وزن و حرکات و سکنات برابر باشند و معنی هر دو مختلف و فصاحت کلام در او بیشتر باشد که خیر الکلام ما قلّ دل؛ چنانچه نظیری از این صنعت در کلام مجید و فرقان حمید یافته چون ملایم این محلّ بود آورده شد. کما قال الله تعالی: «مِن سَبَاءٍ» و «بِنَبَأٍ» و نظیری دیگر در حدیث نبوی صلی الله علیه و سلم بر سبیل استشهاد یافته شده است آورده شد. قال النبی علیه‌السلام: الْمُؤْمِنُونَ هَيُّونَ كَيْتُونَ». برگ «۱۹۹ ر»	«تضمین‌المزدوج: این صنعت چنان بود که دبیر یا شاعر بعد از آنکه حدود اسجاع و قوافی نگاه داشته باشد و شرایط آن به‌جای آورده در اثنای ابیات دو لفظ مزدوج یا بیشتر به‌کار بندد؛ مثال از قرآن: «وَ جِئْتِكَ مِنْ سَبَاءٍ بِنَبَأٍ يَقِينٍ»؛ از قول نبوی: «الْمُؤْمِنُونَ هَيُّونَ كَيْتُونَ...» (وطواط، ۱۳۶۲: ۲۷).

۲-۱-۲. تأثیرپذیری از مونس‌الاحرار کلاتی و مونس‌الاحرار جاجرمی

جدای از اشتراکات مونس‌الاحرار کلاتی و جاجرمی، با مقایسه ساختار و اشتراکات این دو سفینه با مجموعه لطایف، می‌توان نتیجه گرفت که سیف جام در تدوین مجموعه لطایف، از این دو سفینه تأثیر پذیرفته است. تأثیرپذیری‌های مجموعه لطایف از دو مونس‌الاحرار موجود، در دو حوزه قابل طرح و بررسی است: نخست، در حوزه تبویب و قسم‌بندی؛ دوم، در حوزه اشعار و مثال‌های هر صنعت؛ در ادامه به برخی از این تأثیرات اشاره خواهد شد.

الف) تأثیرپذیری از جهت تبویب و قسم‌بندی

مجموعه لطایف، به جز تشابه ساختاری که در مقدمه خود با دو مونس‌الاحرار موجود دارد، تقریباً تمام سی‌باب سفینه کلاتی و جاجرمی را چه به صورت مستقل و چه به صورت غیر مستقل - در خلال قسمی دیگر - در خود جمع کرده است؛ مثلاً باب‌های توحید، نعت پیامبر، رباعیات، سؤال و جواب، مرثی، توشیحات، ترجیعات و ... که در هر دو مونس‌الاحرار آمده است، در مجموعه لطایف نیز، هر کدام دارای بابتی مستقل هستند؛ ولی، باب‌هایی مانند قسمیات، تشبیهات، وصفیات، موعظه، اشعار مقفی و اشعار مردّف که در مجموعه لطایف دارای باب مستقلی نیستند، نمونه‌ها و اشعار آنها ذیل قسم پنجم این اثر - اشعار (قصیده) - آورده شده است. همچنین ابوابی که در یک مونس‌الاحرار آمده و مونس‌الاحرار دیگر فاقد آنهاست، در مجموعه لطایف، هر کدام از آنها دارای قسم مستقلی هستند و در واقع مجموعه لطایف، مجموع مونس‌الاحرار کلاتی و جاجرمی از لحاظ تبویب است؛ برای مثال باب‌های اختلاج اعضا و غزلیات که در کتاب جاجرمی آمده است، در مجموعه لطایف نیز، دارای قسمی مستقل هستند و باب‌هایی مانند ملمعات، مناظره، مشجره و عروض که در سفینه کلاتی آمده و در کتاب جاجرمی نیامده است، در اثر سیف جام نیز آورده شده‌اند. در کل فقط چند باب مستقل در هر دو مونس‌الاحرار موجود است که در مجموعه لطایف نیامده است؛ این باب‌ها عبارت‌اند از: اختیارات شاهنامه، اشعار مصور و اختیارات قمر (جاجرمی)، قلندریات (کلاتی) و هزلیات و اهاجی (کلاتی و جاجرمی).

ب) تأثیرپذیری مجموعه لطایف از جهت اشعار و مثال‌ها

بسیاری از اشعار مشهور و غیرمشهور مونس‌الاحرار کلاتی و جاجرمی که ذیل هر باب برای نمونه و شاهد مثال آمده، در مجموعه لطایف نیز استفاده شده است؛ در اینجا برای نمونه، به چهار مورد از اشعاری که شهرت کمتری دارند و به همین خاطر، محتمل است که سیف جام آنها را از این دو سفینه اخذ کرده باشد، اشاره می‌شود.

- قطعه کم‌شهرت هفت‌بیتی با مطلع:

لیکاد تو شهد و عارض ماه روی چون لاله‌برگ و زلف سیاه

که در مونس‌الاحرار جاجرمی ذیل صنعت توشیح آمده (جاجرمی، ۱۳۳۷: ج ۱، لک)، در برگ (۱۱۲ ر) مجموعه لطایف، نیز با همین تعداد ابیات ذیل همین صنعت ذکر شده است.

- و یا مستزاد غیرمشهور سیف‌الدین هندو که در سفینه جاجرمی، با مطلع زیر آمده است:

ای کرده حواله به من خسته بلا راه، چشمت به نگاهی بر ساخته زان طره چون عنبر ساراه خورشید پناهی

(جاجرمی، ۱۳۵۰: ج ۲، ۱۰۵۴)

در برگ «۳۸۶ ر» مجموعه لطایف نیز موجود است.

- تأثیرپذیری مجموعه لطایف از مونس‌الاحرار کلاتی نیز چشم‌گیر است؛ برای مثال، شعر مشجری که در برگ «۱۵۴ پ» مجموعه لطایف، با این مطلع آمده است:

ای نصیرالدین کریم‌الشرق شاخ سروری بیخ عمرت باد محکم تا ز دولت برخوردار

در صفحه (۱۱۹۸) سفینه کلاتی نیز است.

- همچنین، تمام شواهد شعری باب عروض مونس/الاحرار کلاتی، در قسم نود و سوم مجموعه لطایف، تکرار شده است که برای نمونه به دو مورد از آنها اشاره می‌شود.

- بحر رجز مخبون که در صفحه «۱۳۷۷» اثر کلاتی، این‌گونه تعریف شده است:

طریق خبن در رجز بود روا عروض او چنین بود به نزد ما
مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن همیشه باد در جهان تو را بقا

در برگ «۳۹۹ پ» مجموعه لطایف نیز، به همین صورت آمده است.

- یا بحر مضارع اخرب که در صفحه «۱۳۷۸» سفینه کلاتی، به این صورت ضبط شده است:

چون پرسم از مضارع اخرب ز تو نشان تقطیع او چنین کن در حال و در زمان
مفعول فاعلات مفاعیل فاعلات ای تیره از جمال تو خورشید آسمان

در برگ «۶۰۱ پ» مجموعه لطایف نیز، به همین شکل نقل شده است.

۳-۱-۲. تأثیرپذیری از کتاب‌های بلاغی امیرخسرو دهلوی

امیرخسرو، شاعر معروف شبه‌قاره، در برخی از آثار خود به صورت پراکنده، بعضی از صنایع بلاغی مخترع خود را مطرح کرده است؛ دیباچه دیوان غرّه‌الکمال و اعجاز خسروی، دو اثری هستند که بیشترین و مهم‌ترین نظریه‌های امیرخسرو را درباره بلاغت بازتاب داده‌اند. سیف جام سال‌ها پس از درگذشت امیرخسرو، اثر خود را در همان محیطی که خسرو می‌زیسته، آغاز کرده است؛ با توجه به اهمیت و نفوذ امیرخسرو در شبه‌قاره، تأثیر او در آثار بعد از خود، از جمله مجموعه لطایف، مشهود است. سیف جام در مجموعه لطایف، همواره از خسرو به نیکی یاد کرده و او را با لقب «خسرو شاعران»، خطاب کرده است؛ او ذیل صنایع مختلف، به شعر امیرخسرو استناد کرده و گاه حتی وقایع زندگی او را (مانند دیدار خسرو با شمس دبیر)، برای توضیح صنعتی نقل کرده است؛ علاوه بر این، سیف جام گاهی در تشریح برخی از صنایع بلاغی نیز، تحت تأثیر امیرخسرو بوده و صنایعی را آورده که مخترع امیرخسرو است. در ادامه، به نمونه‌هایی از آن اشاره خواهد شد.

- امیرخسرو در دیباچه دیوان غرّه‌الکمال، ذیل «بیان صنعت‌هایی که موضوع بنده خسرو است»، درباره صنعتی به نام «حامل موقوف» گفته است: «... شکل بیت چنان است که هر مصراع‌ی حامل و موقوف با مصراع‌ی دیگر است با سوم مصراع و در چهارم مصراع معنا چنان موقوف داشته که نازاده سخن گوید. نظم:

در حسن کسی تو را نماند آلا خورشید که هر صبح برون آید تا
خدمت کند و پای تو بوسد آما بینی تو به سوی او چو پا بوسد تا»^۶

(امیرخسرو، ۱۹۷۵: ۵۰-۵۱)

در برگ «۱۹۲ پ» مجموعه لطایف، ذیل همین صنعت این‌گونه آمده است: «این صنعت، چنان است که ناخوانده و نانبشته معلوم شود که حامل است و حامل از آن جهت گویند که معنی مصراع تمام نشود تا مصراع ثانی ذکر نکنند. مثاله:

در حسن کسی تو را نماند آلا خورشید که هر صبح برون آید تا
خدمت کند و پای تو بوسد آما بینی تو به سوی او چو پا بوسد یا...»

- همچنین در دیباچه دیوان غرّه‌الکمال، ذیل صنعت دیگری که بعدها خود امیرخسرو به آن نام «عزل‌اللسان» داده است (امیرخسرو، ۱۸۷۶: ج ۳، ۷۷)، این‌گونه می‌خوانیم: «... اما بنده، از فضل صانع بی‌کام و زبان، صنعتی انگبخته است تا بی‌کام و زبان سخن توان گفت و این رباعی که لبالب زبان معنی است و در وی هیچ زبانی را جای سخن نه بر سیل تمثیل آورده است. رباعی:

موی مه ما به بوی می بویا به بی او مویم موی ویم ماوا به
ماییم و می و آن مه ما با ما ما با مه ما و ماه ما با ما به

(امیرخسرو، ۱۹۷۵: ۵۲-۵۳)

در برگ «۱۹۰ ر» مجموعه لطایف، ذیل صنعت «عزل اللسان» نقل شده است: «این صنعت را شعرا، عزل اللسان خوانند و آن چنان است که قاری را در خواندن، زبان در کام نرسد و هم در میانه ماند؛ چون زبان را در این صنعت به هنگام خواندن، تعلقی نیست و معزول است، عزل اللسان نام کرده و هر که را خاطر شود که در این صنعت غزلی و یا شعری و یا رباعی ای بنویسد، از این رباعی مصداق گیرد؛ چون این صنعت [از] نوادر و قلیل الوقوع است به یک رباعی اختصار افتاد. مثاله:

موی مه ما به بوی می بویا به بی او مویم موی ویم مأوا به
ماییم و می و [آن] مه ما با ما ما با مه ما و ماه ما با ما به...

(برای دیدن نمونه‌های بیشتر ← (امیرخسرو، ۱۸۷۶: ج ۳، ۹۵ - ۱۰۰) و مقایسه آن با برگ «۱۵۶ ر» مجموعه لطایف).

۲-۱-۴. تأثیرپذیری از کتب بلاغت عربی

سیف جام به جز منابعی که تاکنون ذکر شد، از کتب بلاغت عربی نیز به‌طور مستقل و مستقیم، البته بدون ذکر منبع، بهره برده است که در ادامه به مواردی از آن، اشاره خواهد شد.

مجموعه لطایف	الایضاح فی علوم البلاغه
الف) «مطابقت: این صنعت را طباق و تضاد نیز گویند و این صنعت چنان است که جمع کند میان دو لفظ متضاد و این بر دو نوع است: یکی طباق ایجاب و این چنان است که به هر دو لفظ نفی نباشد و مثبت باشند ... دویم طباق سلب و این چنان است که جمع کند میان امر و نهی و مثبت و منفی» برگ «۲۱۵ ر».	الف) «المطابقة: و تسمى الطَّباق، و التضادُّ أيضاً، و هی: الجمع بین المتضادین، أی معینین متقابلین فی الجملة... و الطَّباق ینقسم إلی طباق الإیجاب، کما تقدم. و إلی طباق السلب، و هو: الجمع بین فعلی مصدر واحد مثبت و منفی، أو أمرٍ و نهی» (الخطیب القزوینی، ۲۰۰۲: ۲۵۵-۲۵۷).
ب) «مبالغت: این صنعت چنان است که ممکن و یا محالی و یا مستبعدی را در وصفی ادعا کند و این بر سه نوع است: یکی تبلیغ و آن چنان است که مدعی عقلاً و عادتاً ممکن الوجود باشد... دویم اغراق و این چنان است که مدعی ممکن الوجود عقلاً باشد و عادتاً نه... سیوم غلو و آن چنان است که مدعی عقلاً و عادتاً ممکن الوجود نباشد و این متنوع است: مقبول و مردود... فاما مقبول [را] انواع است: نوعی آنکه بر او چیزی درآرد که به صحت نزدیک گردانند... نوعی آنکه در تخیل متضمن حسنی و لطافتی باشد... نوعی آنکه بر سبیل هزل و سخنی بی‌اندیشه نماید ولیکن متضمن لطافتی باشد» برگ «۲۱۴ پ».	ب) «المبالغة: أن یدعی لوصف بلوغه فی الشدة أو الضعف حدّاً مستحیلاً أو مستبعداً؛ لئلا یظن أنه غیر مُتناهٍ فی الشدة أو الضعف. و تنحسر فی التبلیغ، و الاغراق، و العلو؛ لأن المدعی للوصف من الشدة أو الضعف إما أن یكون ممکناً فی نفسه، أو لا. الثانی العلو، و الأول إما أن یكون ممکناً فی العادة ایضاً، أو لا: الأول التبلیغ و الثانی الاغراق... و أما العلو... و المقبول منه أصناف: أحدها: ما أدخل علیه ما یقرّبه إلی الصحة... و الثانی: ما تضمن نوعاً حسناً من التخیل... و الثالث: ما أخرج مُخرج الهزل و الخلاعة» (همان: ۲۷۵-۲۷۶).

تفتازانی از دیگر کسانی است که سیف جام به کتب او به‌خصوص *المطول*، نظر داشته است؛ در ادامه به مواردی از آن اشاره می‌شود:

مجموعه لطایف	المطول
الف) «مراعات النظیر: این صنعت را توفیق و تناسب نیز گویند و آن چنان است که جمع کند میان امری با مناسب او نه با تضاد ^۸ و به معنی تضاد» برگ «۲۱۵ پ».	الف) «مراعاة النظیر: مراعاة النظیر و تسمى التناصب و التوفیق و الایتلاف و التلیف ایضاً؛ و هی جمع أمر و ما یناسبه لا بالتضاد» (تفتازانی، ۲۰۱۳: ۶۴۴).
ب) «رجوع: آن صنعت چنان است که عود کند بر کلام سابق به نقض و ابطال او به سبب نکته‌ای» برگ «۲۱۶ ر».	ب) «الرجوع: الرجوع، و هو العود الی الکلام السابق بالنقض أی: بنقضه و ابطاله ^۹ لنکته» (همان: ۶۵۱).

- همچنین، تعریف سکاکي از «الاسجاع»: «... و هی فی النثر، کما فی القوافی فی الشعر» (سکاکي، ۱۹۸۷: ۴۳۱)، در برگ «۱۸۶ ر» مجموعه لطایف نیز تکرار شده است.^{۱۰}

۲-۱-۵. تأثیرپذیری از جامع‌الصنایع والاوزان

سیف جام علاوه بر آثار دیگران، از اثر دیگر خود یعنی جامع‌الصنایع نیز، در تدوین مجموعه لطایف استفاده کرده است. چنانکه از برگ «۴ پ» جامع‌الصنایع برمی‌آید، تدوین این اثر در زمان حیات فتح‌خان پسر فیروزشاه، صورت گرفته است. بنابر تحقیقات عارف نوشاهی، شاهزاده فتح‌خان در سال (۷۷۸ ق.)، درگذشته (نوشاهی، ۱۳۸۱ پ: ۴) و از طرف دیگر، آخرین تاریخی که در مجموعه لطایف برگ «۲۲۷ پ» آمده، سال (۸۰۳ ق.) است؛ بنابراین، مجموعه لطایف، سال‌ها بعد از جامع‌الصنایع به پایان رسیده است. سیف جام در تدوین مجموعه لطایف، با توجه به اشتراک محتوایی آن با جامع‌الصنایع، نگاه ویژه‌ای به جامع داشته و بسیار از آن استفاده کرده، تا جایی که در بیشتر موارد، این تأثیرپذیری لفظ به لفظ است. در اینجا برای نمونه، به یک مورد اشاره می‌شود.

جامع‌الصنایع	مجموعه لطایف
«تحمیل واقعه: آن است که وجود عینی را و وقوع حالی را حملی لطیف پیدا کند و سببی عجیب در بیان آن چیز برای این غرض پدید آمده است و این حال از این معنی حاصل شده؛ مثال نظم:	«تحمیل واقعه: این صنعت آن است که وجود عینی را و وقوع حالی را حملی لطیف پیدا کند و سببی عجیب در بیان آرد که آن چیز برای این غرض پدید آمده است و این حال از این معنی حاصل شده؛ مثاله:
هیچ دانی چراست چرخ به گشت/ هیچ دانی زمین به جاست چرا/ او به قدر تو دید گشت سرش/ قدرت این شنید ماند به جا مثال دیگر در بستن پاشیب گلین برای مناره یک سنگ نبشته است؛ نظم:	هیچ دانی چراست چرخ به گشت/ هیچ دانی زمین به جاست چرا/ او به قدر تو دید گشت سرش/ قدرت این شنید ماند به جا مثال دیگر در بستن پاشیب گلین برای مناره یک سنگ نبشته شده است؛ مثاله نظم:
رسید اسباب چوبین چون به اتمام/ ز گل پاشیب بسته تا به نه بام... برگ «۱۰۳ ر».	رسید اسباب چوبین چون به اتمام/ ز گل پاشیب بسته تا به نه بام... برگ «۲۱۲ پ».

(برای دیدن نمونه‌های بیشتر ← برگ‌های (۷۶ پ)، (۸۰ ر)، (۸۱ پ)، (۸۳ پ)، (۸۴ پ)، (۸۸ پ) جامع‌الصنایع؛ و مقایسه شود به ترتیب با برگ‌های (۲۰۴ پ) صنعت «رعایت تناسب»، (۲۰۵ ر) صنعت «توجیه سخن»، (۲۰۵ پ) صنعت «وضع الشی فی محله»، (۲۰۶ ر) صنعت «مطابق و قسیم»، (۲۰۶ پ) صنعت «ایراد لوازم»، (۲۰۷ پ) صنعت «ذوالمعین» در مجموعه لطایف).

۲-۲. نقد مجموعه لطایف

از آنجاکه هدف سیف جام در تدوین مجموعه لطایف، بیشتر گردآوری اشعار و تدوین سفینه‌ای شعری بوده، گویا چندان در مسائل بلاغی مطرح شده در این اثر دقت نکرده است. به نظر می‌رسد موضوع بلاغت در مجموعه لطایف، بیشتر معیاری برای قسم‌بندی و تبویب این اثر محسوب می‌شده است؛ چنان‌که ذیل بسیاری از اقسام، توضیحی نیامده و مؤلف مستقیماً به ایراد شواهد شعری پرداخته و اشعار فراوانی را گاه تا هشتاد برگ (مانند قسم پنجم) ذیل یک صنعت آورده است. در ادامه، به برخی از تقسیم‌بندی‌ها و شواهد شعری نادرست که در مجموعه لطایف آمده است، اشاره خواهد شد.

۲-۲-۱. تقسیم‌بندی نادرست صنایع بلاغی

- از جمله ایرادهایی که بر مباحث بلاغی مجموعه لطایف وارد است، یکی این است که مؤلف گاهی، صنایعی را با مفاهیم مشترک، ذیل عناوین مختلف آورده و آنها را دو یا چند صنعت متفاوت برشمرده است؛ در حالی که تفاوتی از لحاظ ماهیت بین آن صنایع دیده نمی‌شود. برای نمونه، سیف جام در برگ «۱۶۹ ر» مجموعه لطایف، ذیل صنعت «طرح حروف» آورده است: «این صنعت چنان باشد که شاعر طرح حرفی کرده و شعری و یا غزلی نویسد. صنعت مذکور در کلام آمده است در نصّ و خبر هم می‌یابند؛ صنعت طرح «الف»: این صنعت را در قرآن مجید نظیر بر این نوع است مثاله: فَكَّرَ وَقَدَّرَ فَقَتَلَ كَيْفَ قَدَّرَ ثُمَّ قَتَلَ كَيْفَ قَدَّرَ ثُمَّ نَظَرَ ثُمَّ عَبَسَ وَبَسَرَ...».

سپس در برگ «۲۱۸ ر»، ذیل صنعت «حذف» نوشته است: «این صنعت حذف چنان است که شاعر یا دبیر از نظمی و یا نثری حرفی را حذف کند و حذف دورکردن حرفی را گویند در اصطلاح علم تصریف این نوع را صنعت حذف تسمیه کرده آمد و نظیر او در صنعت «طرح حروف» [در] صدر کتاب مسطور [آمد] به اندکی در این محل اختصار افتاد تا به تطویل نینجامد و آیتی از کلام مجید و فرقان حمید در حذف آورده است آن بر این نوع است قیاس بر این جمله آید. مثال از قرآن این است: فَكَّرَ وَ قَدَّرَ فَفَتَّلَ كَيْفَ قَدَّرَ [ثُمَّ قُتِلَ كَيْفَ قَدَّرَ] ثُمَّ نَظَرَ ثُمَّ عَبَسَ وَ بَسَرَ».

همچنین او در برگ «۳۹۰ پ» مجموعه لطایف، از صنعتی به نام «استخراج» نام برده که در کتب بلاغی دیگر، از اقسام «معما» دانسته شده است (← شمس قیس، ۱۳۸۸: ۴۲۹). او در تعریف صنعت «استخراج» گفته است: «این صنعت چنان است که به عدد حساب جمل، حروف را جمع کنند و از آن حروف نامی خیزد مستخرج کنند:

پس از هفتاد سی با ده گرفتم همین است نام آن مقصود گفتم
از این اعداد مستخرج بکن بین ذر ناسفته را پیش تو سفتتم

سپس، در برگ «۴۱۹ ر» نسخه کابل ذیل قسم «معما»، برخی از مثال‌هایی که آورده، دقیقاً همین صنعت «استخراج» است؛ مانند:

خواهی که حساب نام دلبر یابی سه حرف جمل بگفته‌ام گریابی
نامش صد و شصت و دو بیندیش ولیک از صد چو یکی به در شود دریابی

این تناقض‌ها حاکی از آن است که سیف جام، چندان به این صنعت تراشی‌های خود پایبند نبوده است.

همچنین، صنعت «مدور»، «مشجر» و «مرّج» که در کتب بلاغی مانند المعجم (شمس قیس، ۱۳۸۸: ۳۹۵ - ۴۰۵)، همه ذیل صنعت «توشیح» جای می‌گیرند، در برگ‌های «۱۱۲ ر»، «۱۵۲ ر»، «۱۵۳ ر» مجموعه لطایف، هر کدام دارای قسم‌هایی مستقل از «توشیح» هستند.

(برای دیدن موارد بیشتر ← برگ «۱۱۲ ر» و مقایسه آن با برگ‌های «۱۵۷ پ» و «۱۶۶ پ» و یا: برگ «۱۶۴ پ» و مقایسه آن با «۲۰۴ پ»، و نیز: برگ «۱۹۴ پ» و مقایسه آن با برگ «۲۰۳ ر»).

۲-۲-۲. تعاریف و مثال‌های نادرست

گاهی مؤلف، هم در تعریف‌ها و هم در مثال‌هایی که آورده، دچار اشتباه شده است؛ برای مثال، در برگ «۱۹۷ پ» مجموعه لطایف، ذیل صنعت «مقلوب» نوشته است: «این صنعت چنان است که [اگر] حروف ملفوظ بازگردانیده شود، همان لفظ و یا همان ترکیب یا ترکیبی دیگر معلوم شود. این صنعت متقدّمان بر سه نوع نبشته‌اند: مقلوب کلّ، مقلوب بعض، مقلوب مستوی و نوع چهارم [که] مقلوب مجنّح خوانند از انواع ردّالعجز علی‌الصدر است. قسم اوّل معکوس کلّ خوانند؛ چنانچه بیتی در این صنعت نموده آید، مصراع اول مصراع ثانی است از روی قلب؛ مثله:

خذ من الأخوان عفواً ما صفا ما صفا عفواً من الأخوان خذ...

جامع اثر در تعریف و مثال بالا، دچار دو اشتباه شده است: نخست آنکه، او «قلب مجنّح» را از اقسام «ردّالعجز علی‌الصدر» دانسته است؛ حال آنکه در «ردّالعجز علی‌الصدر» مقلوب کلمه تکرار نمی‌شود، بلکه شرط است که خود لفظ عیناً در ابتدا و انتهای بیت بیاید. فلسفه پیدایش و کارکرد زیبایی‌شناسی «ردّالعجز علی‌الصدر» نیز همین تکرار لفظ است؛ به همین دلیل، از توابع «تکرار» به شمار آورده می‌شود (← شمیسا، ۱۳۸۳: ۷۳). اشتباه دوم سیف جام، در شاهد مثالی است که ذیل صنعت «مقلوب کل» آورده است؛ در واقع «مقلوب کل»، مقلوب کردن جمله و کلام نیست، بلکه قلب کردن کلمه است؛ مانند «ریش» و «شیر» (وطواط، ۱۳۶۲: ۱۶). مثالی که سیف جام در بالا، ذیل قلب کل آورده، در کتب بلاغت، ذیل صنعت «عکس» آمده است (← رادویانی، ۱۳۸۰: ۱۸۸؛ حسینی نیشابوری، ۱۳۸۴: ۱۳۶).

- یا نمونه نادرست زیر که در برگ «۱۶۳ پ» مجموعه لطایف ذیل صنعت «مسدس»، آمده است، ربطی به صنعت مطرح شده ندارد:

گر از عشقش دلم باشد همیشه زیر بار اندر
چرا گم شد رخس باری به زلف مشکبار اندر
اگر طعنه زند قلش به سرو جویبار اندر
چرا رخنه کند غمزه اش به تیغ ذوالفقار اندر

شکسته زلف مشکافشان به گرد روی یار اندر

به شیطانی نیت ماند به یزدانی نگار اندر

احتمالاً، دلیل اشتباه مؤلف این بوده که تصور می‌کرده نام‌گذاری «مسدس»، فقط به خاطر تعداد مصراع‌های آن است، به همین دلیل، این سه بیت را از قصیده عنصری جدا کرده و ذیل عنوان «مسدس» آورده است؛ حال آنکه اولاً مسدس قالبی مستقل نیست و از اشکال مسمط^{۱۱} است (← شمس قیس، ۱۳۸۸: ۳۹۵؛ حسینی نیشابوری، ۱۳۸۴: ۱۳۱-۱۳۲) و دوم اینکه، مصراع ششم یا پایانی نه با ابیات همان لخت، بلکه باید با مصراع آخر لخت‌های بعدی هم‌قافیه باشد.

- اشتباه دیگر سیف جام، آوردن مثالی از «طرد و عکس» در قسم «مکرر» است؛ به گفته رشید و طواط «مکرر» «شعری را گویند که در یک بیت لفظی می‌گویند و در دیگر بیت بر اثر او، همان لفظ را باز می‌آرند؛ مثالش از شعر پارسی شاعر راست:

باران قطره قطره همی بارم ابروار
هر روز خیره خیره از این چشم سیل بار
زان قطره قطره، قطره باران شده خجل
زان خیره خیره، خیره دل من ز هجر یار...»
(وطواط، ۱۳۶۲: ۸۶)

مثال اولی که سیف جام در برگ «۱۸۰ ر» ذیل این صنعت آورده، دقیقاً مطابق تعریف رشید و طواط است و صحیح به کار برده شده است؛ اما، مثال دوم با مطلع:

دوش جانان نزد من افتان و خیزان آمده است
او فتان خیزان به نزد دوش جانان آمده است

مصدق «طرد و عکس» است که نمونه و تعریف آن را، می‌توان به عنوان مثال در ترجمان‌البلاغه دید (رادویانی، ۱۳۸۰: ۱۸۷).

(برای مثال‌های بیشتر ← برگ‌های «۱ ر»، «۱ پ»، «۲۱۸ پ» و برگ «۴۱۸ پ» نسخه کابل).

۲-۳. بررسی اهمیت‌ها و نوآوری‌های مجموعه لطایف

در کنار مسائلی که تاکنون در مجموعه لطایف بررسی شده، این اثر دارای نوآوری‌هایی است که باید در تحقیقات بلاغت‌پژوهی، مورد توجه قرار بگیرد. اهمیت و نوآوری‌های این اثر را می‌توان بیشتر در حوزه‌های اصطلاح‌سازی، اختراع صنعت، ذکر مثال‌های تازه و نقد شعر شاعران پیش از خود مشاهده کرد که در ادامه، به برخی از آنها اشاره خواهد شد.

- یکی از معیارهایی که سیف جام برای آن اهمیت ویژه‌ای قائل است، رعایت تناسب در شعر است؛ رعایت تناسب برای او، همان معیاری است که بعدها، یکی از مهم‌ترین ملاک‌های نقد شعر در سبک هندی به‌خصوص نزد ادیبانی مانند آزاد بلگرامی و خان آرزو به حساب می‌آید (← فتوحی، ۱۳۸۵: ۳۶۲). سیف جام، رعایت تناسب در شعر را از منظرهای مختلف و ذیل صنایع متعدد بررسی کرده است که عبارت‌اند از: «توجیه سخن»، «وضع‌الشی فی محلّه»، «ایراد لوازم»، «رعایت تناسب» و «مطابق و قسیم». برای مثال او در قسم «مطابق و قسیم» در برگ «۲۰۶ ر» نوشته است: «این صنعت را مطابق و قسیم خوانند که قسیم لوازم است و در این صنعت شعرا را بیشتر اشعار و غزلیات ترکیب افتاده است و لوازمات را قسیم کرده شد تا آسان گردد؛ مثاله:

خورشید شهنایی به جهانگیری از آن تیغ
جمشید جهانی به جهانگیری از آن کلک

سپس، به انتقاد از شاعرانی چون سعدی و نظامی پرداخته که در برخی از اشعار خود، مسئله تناسب را نادیده گرفته‌اند و نوشته است: «جفا جفاست اگرچه از اهل کرم زاید و خطا خطاست اگرچه از اهل نعم آید؛ ملک‌الکلام شیخ سعدی شیرازی را علیه‌الرحمة والغفران در این صنعت بیتی افتاده است؛ بیت:

به زیورها بیاریند وقتی خوب رویان را تو سیمین تن چنان خوبی که زیورها بیارایی
نکته توان گرفت که مطابق وقتی نیآورده است و فراموش کرده و بر خواجه نظامی در این مثنوی:
از این سو شسته خسرو بهترانه شکر برداشته چون مه ترانه

در این نظم گرفت توان کرد که قسیم [هم] از این سو ترک داده است و هم از این سو نهاده». همچنین، ذیل «وضع الشی فی محله» در برگ «۲۰۵ پ»، گفته است: «این صنعت با توجیه سخن نیک نزدیک است فرق همین است که آنجا ذکر افعال و حرکات است و اینجا ذکر محلّ است و آنچه به محلّ آن است چنانچه آدمی و خانه و مرغ و آشیانه و سرو و چمن و شمع و لگن و برعکس گفتن برعکس گفتن باشد».

- همچنین، او گاهی یک صنعت را با نکته‌بینی خود، ذیل چند صنعت مطرح کرده و بین آنها تفاوت گذاشته است؛ مثلاً صنعت «خیال» و «تخیل» را که شباهت زیادی به «ایهام» دارد، ذیل سه عنوان مختلف می‌آورد و تفاوت‌های آنها را توضیح می‌دهد.^{۱۲}

- از دیگر نوآوری‌های سیف جام، می‌توان به اصطلاح‌سازی‌های او اشاره کرد که در بررسی و مطالعات بلاغت، می‌تواند مهم باشد؛ برای مثال او «ایهام تناسب» را «لوازم ضمنی»، «حسن تعلیل» را «تحمیل واقعه»، قالب «قطعه» را «قصیده خصی» و «اسلوب الحکیم» را «حسن‌الالتباس» نامیده است.

- علاوه بر اینها، سیف جام گاهی برخی از صنایع را از آنچه پیشینیان گفته‌اند، به صورت مفصل‌تر مطرح کرده و مثال‌های فراوانی برای آن آورده است؛ برای مثال او صنعت «طرح حروف» را که در کتب بلاغی به صورت مختصر و در حد یک صفحه مطرح شده، در مجموعه لطایف به صورت مفصل و در حدود ۱۰ برگ توضیح داده است. با وجود اهمیتی که مبحث بلاغت مجموعه لطایف در مطالعات بلاغی می‌تواند داشته باشد، ارزش اصلی این اثر را باید در ذکر مثال‌ها و اشعار فراوان آن، ذیل صنایع مختلف بلاغی دانست. درواقع، مجموعه لطایف را باید سفینه‌ای شعری با موضوع بلاغت، به همراه تأثیرپذیری از محیط شبه‌قاره دانست؛ این اثر در کنار نقل و حفظ شعر بسیاری از شاعران مشهور و کم‌نام شبه‌قاره مانند الیاس هروی، شمس دبیر، عزیزالله بسطامی، امیرخسرو، حمید قلندر و ...، بسیاری از مسائل تاریخی و ادبی آن سرزمین را نیز از گزند روزگار محفوظ داشته است (برای نمونه ← برگ «۲۰۹ ر»): ماجرای نبرد فیروزشاه تغلق با اسکندر لکهنوتی و برگ «۲۱۶ ر»: ماجرای دیدار شمس دبیر و امیرخسرو و ...).

۳. نتیجه

مجموعه لطایف و سفینه ظرایف تألیف سیف جام هروی، یکی از کهن‌ترین و مهم‌ترین سفینه‌های شعری با موضوع بلاغت است که در سده‌های هشتم و نهم، در شبه‌قاره تدوین شده است. از آنجاکه پیش از این اثر، تنها چند منبع بلاغی محدود از شبه‌قاره باقی مانده است، این سفینه به جهت قدمت آن اهمیت فراوانی دارد. در این مقاله، با بررسی مجموعه لطایف، به برخی از نوآوری‌های سیف جام مانند اصطلاح‌سازی، تفصیل برخی از صنایع بلاغی، تقسیم‌بندی‌های جدید اشاره شده است که در بررسی تطوّر بلاغت فارسی ارزشمند است. همچنین، در این پژوهش با مقایسه مجموعه لطایف با دیگر کتب بلاغی، مشخص شد سیف جام بسیاری از مباحث بلاغی اثر خود را بدون ذکر منبع، از کتب بلاغت پیشین اخذ کرده که گاهی این تأثیرپذیری‌ها به صورت لفظ به لفظ بوده است؛ این کتب عبارت‌اند از: حدائق السّحر رشید و طواط، مونس الاحرار کلاتی و مونس الاحرار جاجرمی، اعجاز خسروی و دیباچه دیوان غرّة الکمال امیرخسرو، الايضاح خطیب قزوینی و المطول تفتازانی.

از آنجاکه سیف جام در تدوین مجموعه لطایف، بیشتر در پی گردآوری اشعار شاعران گوناگون بوده، در طرح برخی از مباحث بلاغی دچار لغزش‌هایی شده است که از جمله آنها می‌توان به این موارد اشاره کرد: مثال‌های نادرست، توضیحات

ناصحیح و تقسیم‌بندی‌های غیردقیق. با این حال، مهم‌ترین ارزش این اثر را در کنار مباحث بلاغی آن که در بررسی‌های تاریخی بلاغت می‌تواند به‌کار آید، در آوردن مثال‌های تازه از شاعران قدیم و به‌خصوص هم‌عصر مؤلف است که وی با ذکر شواهد فراوان از شاعران کم‌شهرت و مشهور و به‌خصوص شاعران شبه‌قاره، شعر بسیاری از این شاعران را از گزند و آسیب روزگار حفظ کرده است؛ تا جایی که تنها منبع شعر بسیاری از شاعران گمنام، همین سفینه شعری است که به بهانه طرح ذیل صنایع بلاغی باقی مانده است.

پی‌نوشت‌ها

۱. البتّه سیف جام، گاهی مطالب *حدایق‌السّحر* را خلاصه کرده و در بسیاری از موارد، به همراه اشعار تازه‌ای آورده است.
۲. نسخه پریشیدگی دارد و از «مصرع...گردد» در برگ «۱۶۴ ر» آمده است.
۳. نسخه لندن «متقضان»؛ متن تصحیح قیاسی.
۴. نسخه «و روا...گوید» را، بعد از «ده به پارسی» آورده که باتوجه‌به ترتیب گفتار، و تکیه بر *حدایق‌السّحر* اصلاح شد.
۵. این تشابهات را می‌توان در نثر مسجّع، انگیزه تألیف اثر و آوردن نام ابواب و شاعران سفینه در مقدمه دید.
۶. البتّه این صنعت در کتب بلاغی عرب، مطرح بوده و حتی در شعر فارسی قبل از امیرخسرو به شکلی محدود - فقط در یک بیت - موجود بوده است؛ چنان‌که علامه قزوینی نوشته این صنعت به «تصریح» - تعلیق مصراع اوّل بر ثانی معنیاً - موسوم بوده و نمونه‌اش این بیت از مولاناست: «عافل آن باشد که عبرت گیرد از / مرگ یاران و بلای محترز» (قزوینی، ۱۳۸۸: ج ۷، ۴۲).
۷. توضیح «طباق السّلب»، در *تلخیص‌المفتاح* قزوینی نیامده است (الخطیب القزوینی، ۱۳۰۲: ۷۸)؛ به همین دلیل، مطمئناً سیف جام، از این منبع استفاده نکرده است. از طرفی باید توجه داشت که تفتازانی در *المطوّل*، این صنعت را لفظ به لفظ از *الایضاح‌البتّه* بدون ذکر منبع، نقل کرده است؛ بنابراین، اصل این توضیحات از خطیب قزوینی است و چون سیف جام حتی یک کلمه از توضیحات تفتازانی را ذیل این صنعت نقل نکرده، می‌توان اطمینان داشت که او این صنعت را از *الایضاح‌الخطیب* گرفته است نه از *المطوّل* تفتازانی.
۸. چنان‌که مشاهده می‌شود سیف جام، سخن تفتازانی را لفظ به لفظ ترجمه کرده و با توجه به تفاوت اندکی که بین تعریف تفتازانی با خطیب قزوینی در *الایضاح* است، مطمئناً سیف جام تعریف این صنعت را از *المطوّل* گرفته است.
۹. همین تعریف در *الایضاح* (الخطیب القزوینی، ۲۰۰۲: ۲۶۶) و *تلخیص‌المفتاح* (الخطیب القزوینی، ۱۳۰۲: ۸۱) نیز آمده، ولی چون قید «ابطال» نیامده، می‌توان مطمئن بود که سیف جام، تعریف این صنعت را از *المطوّل* نقل کرده است.
۱۰. البتّه ممکن است سیف جام این تعریف را از *الایضاح* (الخطیب القزوینی، ۲۰۰۲: ۲۹۶) نقل کرده باشد؛ امّا، چنان‌که خطیب قزوینی نیز در آنجا گفته، اصل تعریف از سکاکی است و استبعادی ندارد اگر سیف جام آن را از *مفتاح‌العلوم* نقل کرده باشد.
۱۱. قدما به نوع دیگری از *مسمط* نیز اعتقاد داشته‌اند (ر.ک: وطواط، ۱۳۶۲: ۶۱-۶۳) که بعدها «شعر مسجّع» نامیده شده است (شمس قیس، ۱۳۸۸: ۳۹۶).
۱۲. در برگ «۴۱ ر» *جامع‌الصّنایع*، امثال ایهام و خیال و تخیل که «معانی باریک انگیزد و به غموض مفهوم گردد» ذیل «دقت» آمده‌اند.

منابع

۱. امیرخسرو، خسرو بن محمود (۱۸۷۶م). *اعجاز خسروی*، لکهنو: مطبع منشی نول‌کشور.
۲. _____ (۱۹۷۵م). *دیباچه دیوان غرّه‌الکمال*، به کوشش سید وزیرالحسن عابدی، لاهور: نیشنل کمیٹی برای سات سو ساله تقریبات امیرخسرو.

۳. تفتازانی، سعدالدین (۲۰۱۳م). *المطول (شرح تلخیص مفتاح العلوم)*، الطبعة الثالثة، المحقق عبدالحمید هنداو، بیروت: دارالکتب العلمیة.
۴. جاجرمی، محمد بن بدر (۱۳۳۷). *مونس الاحرار فی دقائق الاشعار*، به کوشش میرصالح طیبی، ج ۱، تهران: چاپ اتحاد.
۵. _____ (۱۳۵۰). *مونس الاحرار فی دقائق الاشعار*، به کوشش میرصالح طیبی، ج ۲، تهران: سلسله انتشارات انجمن آثار ملی.
۶. حسینی نیشابوری، عطاءالله بن محمود (۱۳۸۴). *بدایع الصنائع*، مصحح رحیم مسلمانیان قبادیانی، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.
۷. الخطیب القزوینی، جلال الدین محمد (۱۳۰۲ق). *تلخیص المفتاح*، وقف علی طبعه سلیم نصرالله داغر، بیروت.
۸. _____ (۲۰۰۲م). *الإيضاح فی علوم البلاغة؛ المعانی و البیان و البدیع*، محقق ابراهیم شمس الدین، بیروت: دارالکتب العلمیة.
۹. رادویانی، محمد بن عمر (۱۳۸۰). *ترجمان البلاغة*، به اهتمام و تصحیح و حواشی و توضیحات احمد آتش، همراه ترجمه و مقدمه و توضیحات به کوشش توفیق سبحانی و اسماعیل حاکمی، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
۱۰. سکاکی، ابی یعقوب یوسف (۱۹۸۷م). *مفتاح العلوم*، ضبطه و کتب هوامشه و علق علیه نعیم زرزور، بیروت: دارالکتب العلمیة.
۱۱. سیف جام هروی (تالیف ۸۰۴ ق الف). *مجموعه لطایف و سفینه ظرایف*، لندن: کتابخانه بریتانیا، شماره Or. 4110 [نسخه خطی]، تاریخ کتابت نامعلوم.
۱۲. _____ (تالیف ۸۰۴ ق ب). *مجموعه لطایف و سفینه ظرایف*، کابل: آرشیو ملی افغانستان، شماره 14.761 [نسخه خطی]، تاریخ کتابت نامعلوم.
۱۳. _____ (تألیف ۷۷۸ ق). *جامع الصنائع والأوزان*، تهران: کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، شماره ۸۴۵۳ [نسخه خطی]، تاریخ کتابت نامعلوم.
۱۴. شاهمرادی، امید و یاحقی، محمدجعفر و عارف نوشاهی (۱۳۹۸). «نقد عرفات العاشقین با تکیه بر مجموعه لطایف و سفینه ظرایف»، *فصل نامه متن شناسی ادب فارسی*، سال پنجاه و پنجم، دوره جدید، سال یازدهم، شماره سوم (پیاپی ۴۳)، صص ۴۱-۲۵.
۱۵. شمس قیس، محمد بن قیس (۱۳۸۸). *المعجم فی معاییر اشعار العجم*، به تصحیح محمد بن عبدالوهاب قزوینی، و تصحیح مجلّد مدرس رضوی، و تصحیح مجلّد سیروس شمیسا، تهران: علم.
۱۶. شمیسا، سیروس (۱۳۸۳). *نگاهی تازه به بدیع*، ویراست سوم، تهران: میترا.
۱۷. عابدی، امیرحسن (۱۹۸۵م). «مجموعه لطایف و سفینه ظرایف»، *بیاض*، سال ۵، ش ۱-۲، صص ۱-۲۰.
۱۸. فتوحی، محمود (۱۳۸۵). *نقد ادبی در سبک هندی*، ویراست دوم، تهران: سخن.
۱۹. قزوینی، محمد (۱۳۸۸). *یادداشت های قزوینی*، به کوشش ایرج افشار، تهران: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران.
۲۰. کلاتی اصفهانی، احمد بن محمد. *مونس الاحرار فی دقائق الاشعار*، دست نویس کتابخانه حبیب گنج، میکروفیلم ۳۷۸۷ دانشگاه تهران، تاریخ کتابت سده ۱۳-۱۴.
۲۱. نذیر احمد (۱۹۹۱م). *غزل های حافظ براساس مجموعه لطایف و سفینه ظرایف*، دهلی نو: خانه فرهنگ جمهوری اسلامی ایران.
۲۲. _____ (۱۳۹۴). «چند شاعر فارسی گوی عهد فیروزشاه تغلق»، ترجمه شیوا امیرهدایی، *نامه فرهنگستان*، شماره ۴، ۳۴۷-۳۷۷.

۲۳. نوشاهی، عارف (۱۳۷۸). «مجموعه لطایف و سفینه ظرایف منبعی کهن در شعر فارسی و صنایع ادبی»، معارف، دوره ۱۶، ش ۱ (پیاپی ۴۶)، صص ۵۰ - ۶۵.
۲۴. _____ (۱۳۷۹). «فصل موسیقی مجموعه لطایف و سفینه ظرایف»، معارف، دوره هفدهم، شماره ۲، صص ۱۳۵ - ۱۴۰.
۲۵. _____ (۱۳۸۱ الف). «مجموعه لطایف و سفینه ظرایف»، دانشنامه ادب فارسی، جلد سوم، صص ۸۷۹ - ۸۸۰.
۲۶. _____ (۱۳۸۱ ب). «جامع الصنایع والاوزان از مآخذ کهن فارسی در علوم بلاغی و سبک‌شناسی شعر»، معارف، فروردین - تیر، شماره ۵۵، صص ۳۶ - ۴۹.
۲۷. وحید، فوزیه (۲۰۱۱م). بررسی انتقادی جلد اول مجموعه لطایف و سفینه ظرایف نوشته سیف جام هروری، رساله دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه اسلامی علی‌گره.
۲۸. _____ (۲۰۱۴م). هندو ایرانی شعرا کانو دریافت مجموعه کلام، علی‌گره: مشکوه پرنترس.
۲۹. وطواط، رشیدالدین محمد (۱۳۶۲). حدائق السحر فی دقائق الشعر، به تصحیح عباس اقبال، تهران: سنایی.